

XX ASR BOSHLARIDAGI MATBUOTDA O'ZBEK MUSIQIY TAFAKKURI VA "SANOIY NAFISA" KONSEPSIYASI

<https://doi.org/10.70728/orien.v07.i07.006>

Tashpulatov Muzaffar Fayzullayevich
muzaffar-tashpulatov@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asrning 20-30-yillarida jadid va milliy ma'rifatparvarlar tomonidan matbuotda e'lon qilingan musiqa hamda nafis san'atlarga oid maqolalar ilmiy tahlil qilinadi. Xususan, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Avloniy, Sayyid Ali Xo'ja, Abdurahmon Sa'diy va boshqa ma'rifatparvarlarning "Sanoiy nafisa" tushunchasi yuzasidan bildirgan qarashlari o'rganiladi. Tadqiqotda milliy musiqa merosini asrash, maqom san'ati, xalq musiqasi, musiqiy-estetik tafakkur hamda san'atning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, jadid matbuotining o'zbek musiqashunosligi va milliy musiqiy tafakkur rivojidagi tarixiy ahamiyati ochib beriladi.

Kalit so'zlar: jadid matbuoti, sanoiy nafisa, Cho'lpon, Abdulla Avloniy, Sayyid Ali Xo'ja, Abdurahmon Sa'diy, maqom, musiqa merosi, musiqa estetikasi, o'zbek musiqasi, milliy uyg'onish

THE DEVELOPMENT OF UZBEK MUSICAL THOUGHT IN THE EARLY TWENTIETH-CENTURY PRESS: THE CONCEPT OF "SANOIY NAFISA"

Tashpulatov Muzaffar Fayzullayevich
muzaffar-tashpulatov@mail.ru

Abstract: This article examines the publications on music and fine arts that appeared in the Uzbek Jadid press during the 1920s and 1930s. Particular attention is given to the views of Abdulhamid Cholpon, Abdulla Avloni, Sayyid Ali Khoja, Abdurahmon Sa'diy, and other enlightenment intellectuals concerning the concept of *Sanoyi Nafisa* (Fine Arts). The study analyzes their ideas on preserving the national musical heritage, the development of maqom art, folk music traditions, musical-aesthetic thought, and the social significance of art. Furthermore, the article highlights the historical role of Jadid journalism in the formation of Uzbek musicology and the development of national musical consciousness.

Keywords: Jadid press, Sanoyi Nafisa, Cholpon, Abdulla Avloni, Sayyid Ali Khoja, Abdurahmon Sa'diy, maqom, musical heritage, music aesthetics, Uzbek music, national enlightenment

XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida yuz bergan tub o'zgarishlar milliy madaniyat va san'at rivojiga ham bevosita ta'sir ko'rsatdi. Ayniqsa, jadid ma'rifatparvarlari tomonidan tashkil etilgan matbuot organlari xalqni ma'rifatli qilish, milliy o'zlikni anglash hamda madaniy merosni asrab-avaylash g'oyalarini targ'ib etuvchi muhim ilmiy-ma'rifiy maydonga aylandi. Mazkur davr gazeta va jurnallarida adabiyot, teatr, tasviriy san'at bilan bir qatorda musiqa san'ati va uning istiqboliga bag'ishlangan ko'plab maqolalar e'lon qilindi. Jadid ziyolilari musiqani faqat estetik hodisa sifatida emas, balki xalq ma'naviyati, milliy o'zlik va madaniy taraqqiyotning muhim omili sifatida talqin qildilar. Ular "Sanoiy nafisa" tushunchasi orqali nafis san'atlarning jamiyat hayotidagi o'rni, musiqa madaniyatining tarixiy ildizlari, maqom san'atining ahamiyati hamda milliy merosni saqlash masalalariga alohida e'tibor qaratdilar. Shu jihatdan Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Avloniy, Sayyid Ali Xo'ja va Abdurahmon Sa'diy kabi ma'rifatparvarlarning maqolalari o'zbek musiqashunosligi tarixining muhim yozma manbalari hisoblanadi.

XX asrning 20-30 yillarida amalga oshirilgan siyosat ta'sirida madaniy merosga munosabat, Turkiston(O'zbekiston)da ko'plab gazeta hamda jurnallar yuzaga keladi. Aytish joizki, jadid olim va allomalarimizning ko'plab ichki kechinmalari, musiqaga oid fikrlari matbuot sahifalarida birin-ketin nashr etila boshlaydi. 1920-yilda Abdulhamid Cho'lponning "Sho'rolar hukumati va sanoyi nafisa"nomli maqolasi ilk davr musiqiy jarayonlari, muammo va yechimlari keltirilganligi bilan nihoyatda ahamiyatlidir. Maqola quyidagi so'zlar bilan boshlanadi: "Sanoiy nafisa degan so'zni onglag'uvchilar bizning oramizda ham ko'payib qoldi. Ilgari oddiy bir tomosha (teatr)ni ham tushunmagan, dram bilan kulguni ajrata olmagan xalq hozir Sanoiy nafisaning xuddi o'ziga ham tushunib keladir"[2,2]. Darhaqiqat ma'riftparvarlar 1917-yil inqilobdan so'ng maorif, madaniyat va san'at sohasida zamonaviy ta'limni rivojlantirishda jonkuyarlik bilan faoliyat olib borishadi.

Bir tarafdin Chor hukumati, boshqa tarafdin jadidlar, an'analar hukm surgan eski amirlik va yangi mafkuraga asoslangan butkul yangi qiyofadagi Sho'rolar siyosati nafaqat avom xalq balki Turkistondagi ziyoli qatlamning ham ongida tub o'zgarishlar va kurashlarni vujudga keltirdi. Qisqa davrda bu o'zgarishlar har bir jabhada xususan, musiqa san'atida ham ulkan iz qoldirdi.

Sanoiy nafisa eski zamonda boylar, podshohlar saltanati zamonida ham bor edi degan so'zlar bilan A.Cho'lpon o'sha davrda Sanoiy nafisa faqatgina podshohlar va boy zodagonlarga xizmat qilganligini ta'kidlar ekan sho'rolar hukumatidan avvalgi davrni "eski dunyo" deb ta'riflaydi.

Cho'lpon Sanoiy nafisani o'sha davrda ya'ni XX asr 20-yillarida oddiy xalq hayotidagi o'rniga ahamiyat berib, eski va yangi dunyo Sanoiy nafisalarini o'zaro

taqqoslaydi. Endilikda barcha san'atlar oddiy ezilgan xalqni kechinmalarini ifodalayotganligi ma'juziy ma'nolar, shoirona tashbehlar bilan Cho'lpon tomonidan aytib o'tiladi. Umuman bu kabi yozuv uslubi o'tmish risolalari bilan zamonaviy maqolalar o'rtasidagi o'ziga xos o'zgarishlarni aks ettiradi. Keyingi davr maqolalarida she'r va g'azallar kiritilmay, tarixiy jarayonlar ko'proq tilga olinadi.

Maqola yozilgan davrni inobatga olsak bu davrda Turkistonda xonlik va amirlik tuzumi tugatilish arafasida tengsiz kurashlar san'at dunyosini ham chetlab o'tmaganligini guvohi bo'lamiz. Qolaversa, shoirning yuksak pafos bilan Sho'rolar hukumatida san'atlarga bo'lgan e'tibori davr olimlarining ichki qarashlarini ham ifoda etadi. Ya'ni, barcha ziyolilar qatlamlari singari Cho'lpon ham yangi hukumatga ishonch bilan qaraydi.

Maqolada Cho'lponning ichki kechinmalari va davr musiqiy muhitiga baho berishdan iborat bo'lib, ayniqsa sanoyi nafisa tushunchasi va uning xususiyatlari ko'proq tilga olinadi. Bu davrda bo'lgan siyosiy o'zgarishlar va yangi zamon muhitidan shoirning umidlari ham bayt tarzida kiritilgan. Ya'ni, Yangi Sho'rolar hukumati davrida sanoyi nafisa taraqqiy etishiga, oddiy xalqning ham bundan bahramand bo'lishiga ishona boshlagan.

Matbuotda milliy ziyolilarimizning sanoyi nafisa ya'ni nafis san'atlarga oid bir qator maqolalari e'lon qilindi. Xususan, Cho'lpondan so'ng o'zbek milliy musiqa merosini asrab qolish masalasini ilgari surgan Sayyid Ali Xo'jayev (U 1898-yilda ishchi dehqon oilasida tug'ilgan. 1909-1914-yillarda Toshkentdagi №6 sonli rus tuzem maktabida tahsil olgan. Toshkent ijroqo'mitasi eski shahar bo'limi madaniyat kotibi bo'lgan.) 1921-yilda "Qizil bayroq" gazetasida "Sanoyi nafisamiz o'ldi" nomli maqolasini e'lon qiladi. Maqolada muallif Sanoyi nafisada sharq dunyosi xususan, Turkiston jahonga ko'p narsalar taqdim qilganligini ta'kidlaydi. Samarqand obidaminoralari, tasviriy san'at va milliy lisboslardagi san'at masalalari bilan birgalikda musiqaga ham alohida munosabat bildiradi: "Musiqani olsoq. Hozir Buxorodan topilgan asarlarimiz bizda qanday musiqashunoslar va musiqiy shoirlar (bastakorlar) yetishgan ekanligini ko'rsatadi"[3,1]. O'sha davrda ya'ni XX asrning 20-yillarida yuqorida ta'kidlaganimizdek ekspeditsiya va izlanishlarda uzoq yillar xalqdan maxfiy tutilgan saroy musiqasi va saroy musiqa an'analari xalq ommasiga oshkor etila boshlaydi. Tarixdan ma'lumki, uzoq yillar maqom san'ati ham parda ortidan tinglanib, saroy xonanda va sozandalari saroydan tashqarida ijro etishlari qat'iy taqiqlangan. Maqola yozilgan davrlarda tanbur chizig'i nusxalari topilib, Xiva va Buxoro sharq musiqa maktablarida talabalarga o'rgatila boshlagan edi. Shuningdek, bu davrdagi har bir maqolani o'sha davrda yozilgan boshqa mualliflar ishlari bilan taqqoslaganda muayyan masalalarga aniqlik kiritisa bo'ladi. Sayyid Ali Xo'ja "Buxorodan topilgan asarlarimiz" deyilgan jihatga aniqlik kiritamiz: "O'zbekiston tarixiy asarlarga kambag'al emas. Undagi tekshirishlar natijasida har xil narsalar

topilib turibdir. Bu kungacha ko'rilmagan sharq cholg'ulari notasidan yaqin yillarda Buxoroga borgan bir ilmiy hay'at tomonidan bir muncha qo'lyozma kitoblar bilan birga tanbur no'tasi topildi. Bu no'tani, aslida, Buxoroga mashhur cholg'uchi G'iyos oqsoqolning bobosi Xorazmdan keltirganligi ma'lum bo'ldi" [4,1].

Sayyid Ali Xo'ja ko'plab o'sha davr yozuvchi-jurnalistlari singari bastakor va kompozitorlarga nisbatan "Musiqiy shoirlar" atamasini qo'llaydi. Bu kabi iboralar boshqa mualliflarda ham ko'plab uchraydi. Masalan Cho'lpon maqolalarida teatr-kino san'atiga nisbatan "Ingichka san'at" iboarsini qo'llaydi. Nazarimizda kompozitorlarga nisbatan "musannif" yoki "bastakor" atamalarini qo'llamaslik bevosita barcha jabhada milliy turkiy-o'zbek atamalarini qo'llashga urinishlar bo'lgan deyish mumkin.

Darhaqiqat XX asr 20-30 yillarida Turkistonda Yevropa va milliy tafakkur to'qnashuvi, madaniy mushtarakligi barcha go'zal san'atlar - raqs, adabiyot, tasviriy san'atlarda yaqqol ko'zga tashlanib, ziyoli ma'rifatchilar ilmiy tadqiqotlarida bu jarayonlar o'z in'ikosini topadi. Bunday qarashlar maqolada teatr san'ati yuzasidan ham ayrim mulohazalarda o'z aksini topadi.

Albatta madaniyatlar to'qnashuvida diniy qarashlar, milliylik va mentalitet tushunchalari yuzaga kelishi tabiiy. Bu jarayonni ko'plab mustamlaka xalqlar o'z boshlaridan kechirganlar. Ayrimlari milliylikni saqlashda jonbozlik ko'rsatsalar (masalan Ozarbayjon madaniyati bunga misol bo'ladi) ayrim xalqlar tatar xalqlari milliylik tushunchalari rus madaniyati bilan chambarchas tarzda uyg'unlashib ketgandir.

Shuningdek, matbuotda taniqli o'zbek shoiri, pedagog A.Avloniyning "Sanoiy nafisa" maqolasi ham e'lon qilindi. "Inson bolalari eng eski zamonlarda yirtqich hayvonlardan o'zlarini saqlamoq uchun tog' teshuklarida, g'or (mog'ora)larda yashagan vaqtlarida tinch yotmaganlar, jim turmaganlar"[5,1]. Maqola nafis san'atlar va ularning yuzaga kelishi jarayonlarini tavsiflaydi. Avloniy maqolada ko'proq ibtidoiy qatlamlarda nafaqat musiqa balki tasviriy san'at va boshqa nafis san'atlarning yuzaga kelishiga oid ma'lumotlarni bayon qiladi: Bundan tashqari ilk musiqiy nag'ma(kuy)larning paydo bo'lishi, qushlar va boshqa jonzo'tlar bilan bog'liq mavjud afsonaviy qarashlarni ham keltiradi. "Daraxtlarning shoxlariga ilinib qolg'on hayvonlarning ichaklarin havoning ta'siri bilan qurib, shamolning ta'siri bilan "ting'ir-ting'ir" qilgan tovushi ko'ngullariga o'turdi, xush keldi. O'zlarining ashula va qo'shiqlariga jo'r-jo'ravoz qilmoq uchun hayvon ichaklaridan "tor" yasab musiqiy asboblarni yuzaga chiqardilar. Bu san'atlari avvalgilariga qaraganda eng nafis, eng muhim, eng ruhlik bir san'at bo'lib chikdi"

Ko'rinib turibdiki, maqola judayam kichik hajmda bo'lib har bir muayyan fikrdan so'ng o'ziga xos forsiy va turkiy bayt kiritib, yanada yorqinroq bayon etishga intiladi. Aynan mazkur maqolada kabi afsona va rivoyatlar orqali musiqaning

ahamiyatini ochib berish, lirik chekinishlar bilan sharqona baytlar kiritish kabi o'tmish risolalarining yorqin uslublari o'z aksini topgan.

Shoir, yozuvchi va munaqqid Abdurahmon Sa'diyning (Abdurahmon Sa'diy o'zbek adabiyoti tarixining Samarqand maktabi vakili bo'lib, ilk Navoiyshunos olimlardan biridir.) "Go'zal san'atlar" nomli maqolasi ham ahamiyatga molikdir. U go'zal san'at-sanoyi nafisa haqida so'zlashdan avval "go'zallik" tushunchasiga quyidagicha izoh beradi: "Go'zal san'at - go'zallikni ifoda qilishdan iboratdir. Lekin, "go'zallik" - zamon va muhitga, oling'on tarbiyaga, qozonilg'on bilim va odatlarga, turluk milliy xususiyatlarga qarab doimo o'zgarib turg'on nisbiy va izofiy bir narsadir, qat'iy emasdir". [6,1].

Uzoq tahliliy tanqidiy fikrlardan so'ng maqolada bevosita go'zal san'atga ta'rif beriladi. Olim san'atni tuzilishi jihatdan ikki guruhga bo'ladi: 1) shakliy san'at); 2) zamoniyat san'ati yoki she'r va musiqa san'atidir. Birinchi bo'limga rasm, haykaltaroshlik va me'morchilik kiradir. Shakliy san'atning xususiyati o'rin-musoha olish bo'lib, zamoniyat san'atining xususiyati o'run va masohaga bog'lanmasdan zamon ichida zohir bo'lishidir. Ya'ni, muallif san'atni shakliy - material hamda vaqt, xayol va zamon bilan bog'liq - nomaterial turlarga ajratib, keng izohlar beradi. Maqolada Sa'diy san'atning inson ongiga ta'siri, yaratilishi va xususiyatlari haqida teran fikrlar bildiradi. Mazkur maqolada birinchi marotaba san'atni tizimlashtirishga harakat qilingan va A. Fitrat qarashlari bilan uyg'unligi ko'zga tashlanadi. Yozuvchi o'z kuzatishlaridan kelib chiqib maqolada go'zal san'atlarga shunday ta'rif keltiradi: "Go'zal san'at - ohanglik so'zlar, harakat va qiliqlar, tovushlar, chiziq va ranglar, shakllar orqali ichki bir to'lqin (hayajon)ning tashqoriga chiqarilishidir. Buni yana qisqartirib aytsak: san'at - ruhan ajib bir lazzat va bade' bir hayajon qo'zg'otishdan iboratdir" deydi. Shoir o'z kasbidan kelib chiqib san'atlarni ko'pincha shoirlik va badiiy adabiyot bilan qiyosiy jihatdan ochib berishga intiladi. Ayrim jumalalarda ruscha o'zlashtirilgan so'zlarni ham ishlatadi. Masalan "ko'piya"- "kopiya"- "nusxa"

XX asrning 20-30 yillarida G'ozzi Olim Yunusov Sirdaryo va Samarqand viloyatlariga, Elbek Toshkent viloyatiga, G'ulom Zafariyning Farg'ona vodiysiga uyushtirgan ekspeditsiyalari davomida bevosita xalq ijodkorlari og'zidan o'zlari yozib olgan folklor asarlaridan namunalarni hamda ular haqidagi dastlabki ilmiy-axboriy maqolalarini 1922-1923-yillarda o'sha davr matbuotida e'lon qila boshladilar. Ular ikki yuzga yaqin qo'shiq, yuzga yaqin lapar, ikki mingdan ortiq maqol va bir necha o'nlab ertaklar, xalq dramasi namunalari va boshqalarni to'plab, yozib kelishadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, XX asrning 20-30-yillarida jadid va milliy ma'rifatparvarlar tomonidan yaratilgan publitsistik meros o'zbek musiqashunosligi tarixining muhim manbalaridan biri hisoblanadi. "Sanoiy nafisa" tushunchasi orqali

ular musiqa san'atining nafaqat estetik, balki ma'rifiy, tarbiyaviy va milliy o'zlikni shakllantirishdagi o'rnini ham keng yoritganlar.

Abdulhamid Cho'lpon, Sayyid Ali Xo'ja, Abdulla Avloniy va Abdurahmon Sa'diy maqolalarida musiqa san'atining jamiyat taraqqiyoti bilan uzviy bog'liqligi, milliy musiqa merosini asrash zarurati, maqom san'ati va xalq ijodiyotining ilmiy ahamiyati izchil asoslangan. Ayniqsa, Buxoroda topilgan tanbur notasi, maqom an'analari hamda xalq musiqasi namunalariga oid fikrlar keyingi davr musiqashunoslik tadqiqotlari uchun muhim nazariy va tarixiy asos vazifasini bajargan. Shuningdek, ushbu maqolalar orqali Sharq risolachilik an'analari bilan zamonaviy ilmiy publitsistika o'rtasidagi uslubiy davomiylik ham kuzatiladi. Natijada jadid matbuoti o'zbek musiqa madaniyati tarixini o'rganishda, milliy musiqiy tafakkurning evolyutsiyasini yoritishda va o'zbek musiqashunosligi tarixini qayta baholashda muhim yozma manba sifatida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A. Fitrat «O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi». T.: 1993.- B.108.
2. Abdulhamid Cho'lpon "Sho'rolar hukumati va sano'i nafisa". "Ishtirokiyun" gazetasi 1920-yil 7-noyabr
3. Sayyid Ali Xo'ja. Sanoyi nafisamiz o'ldi // "Qizil bayroq" gazetasi. - 1921-yil 3-avgust.
4. Iskandar Ikrom. Eski tanbur notasi // Yer yuzi. 1926. №12
5. Abdulla Avloniy. Sanoye nafisa "Inqilob" jurnali, 1922, 1-son.
6. A. Sa'diy "Go'zal san'atlar" Inqilob jurnali №2 1922 y